

על חקר המקרא, תורת התעודות ושיטת הבחינות

הערות ותגובות מעקבות שלושת המאמרים הראשונים שבמגדים ב

נדון כאן במה שנאמר במאמרים האלה בלבד, ולא נעסוק בחיבורים אחרים שנכתבו על העניינים האלה. לא נצטט תמיד את גופם של הדברים, שאנו מגיבים עליהם, אלא נאמר את הדברים כפי שאנו רואים אותם, והקורא יבין מעצמו כלפי מה דברנו מכוונים.

א

כלל גדול לימדונו חז"ל, שאין הסתירות שבמקרא ובתורה שבעל פה פוגמות באמונה בקדושתם של התורה ודברי הנביאים והחכמים.
אמרו תז"ל:

"אלו ואלו דברי אלוהים חיים" (עירובין, יג, ע"ב), "יִתְנוּ מֵרַעָה אֶחָדִי – כּוֹלֵם אֶל אֶחָד נִתְּנָן, פִּרְסֵם אֶחָד אֶמְרוּן, מִפִּי אֶדוֹן כֹּל הַמַּעֲשִׂים בְּרוּךְ הוּא, דְּכַתִּיב: 'וַיְדַבֵּר אֱלֹהִים אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לְאַמְרֵי". (חגיגה, ג, ע"ב); "זכור ושמוּר בְּדִיבּוֹר אֶחָד נֹאמְרוּ" (ראש השנה, כז, ע"א).
אין בכל הדברים האלה כל הנחיה כיצד עלינו ליישב את הסתירות שניתנו מרועה אחד. יש בדברי חז"ל מאמרים המביעים רעיונות דומים מאוד לרעיונות הרווחים בחקר המקרא בימינו. כגון ייחוס מעשים מסוימים לאיש מסוים אף על פי שלא עשה אותם באמת ("לא עשו ותלה בהן" – שבת, נו, ע"ב); או שבדורות אחרונים נשתנתה הדעה שהייתה מקובלת בדורות הראשונים ("ארבע גזירות גזר משה רבנו על ישראל, באו ארבעה נביאים וביטלו" – מכות, כד, ע"א).
ועוד מצאנו בין החכמים מי שאמר: "פרשה זו – אליהו עתיד לדורשה" (מנחות, מה, ע"א). כלומר: אין לנו חובה ליישב את הסתירות, ועלינו לקבל את התורה כמו שהיא, על כל סתירותיה, להאמין בה, ולחכות לקץ הימין. ואולם על פי רוב יישבו חז"ל את הסתירות בדרך 'הרמוניסטית' (ראה גיטין, ו, ע"ב, בסוגיה המוזרה של "זבוב ונימא"; ושם מסתמכים בפירוש על הכלל של "אלו ואלו דברי אלוהים חיים").

ב

בפתיחה ל"מורה נבוכים" הרמב"ם עוסק בסיבות הסתירות הנמצאות בדברי המחברים השונים. והוא מציין, שהגמרא מרבה ליישב סתירות שבמשנה ובברייתא בתירוף, שיש כאן דברים שנלקחו ממקורות שונים או נאמרו מפי אנשים שונים. הרמב"ם אמר זאת על החיבורים שבתורה שבעל פה בלבד, ובא בעל "שאגת אריה", ואמר דבר מעין זה גם על ספר מכתבי הקודש, על ספר דברי הימים. וכתב בעל "שאגת אריה", שעזרא חיבר את ספר דברי הימים על ידי שהעתיק דברים ממקורות שונים, והעתיק את הדברים כמו שמצאם, ולא שינה אותם, אף כשהיו בהם סתירות ממקור אחד לחברו. מסתבר, שבעל "שאגת אריה" הסיק את הנחותיו מפשוטו של מקרא. שהרי פעמים רבות כתוב בספר דברי הימים "ויתר דברי" וגוי "הלוא הם כתובים" וגוי, וכלשון הזה כתוב גם בספר מלכים. ובהקדמותיו לפירושי ספרי

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נביאים ראשונים כתב ר"י אברבנאל פעמים אחדות, שכותבי הספרים העתיקים – מן חיבורים קדומים שהיו לפנייהם כתבום. ואפילו על תורת משה אמרו מפרשים קדמונים, ובמדרשי חז"ל, שיש בתורה דברים, שהעתיקם משה מספרים שנכתבו בימים שלפני מתן תורה, כגון: ספר בראשית (או חלקים ממנו). והיו המגילות האלה בידי בני ישראל המשועבדים במצרים (עיין בספר "תורה מן השמיים באספקלריה של הדורות" מאת הרב אברהם יהושע השל, כרך שני, עמודים 430 433).

ודבר פשוט וברור הוא, שאין ההנחה, שהדברים הועתקו ממקורות שונים, פוגעת באמונה, שהדברים נאמרו ברוח הקודש, בנבואה, או מפי הגבורה. גם ההנחה, שעזרא לא שינה ממה שמצא לפניו, ולא הכריע ברוח הקודש, יש לה יסוד בדברי קדמונים. מצאנו באבות דר' נתן (פרק ל"ד), שעזרא, הסופר המהיר בתורת משה, שם וקודות על האותיות "לנו ולבנינו" ועל עי"ן של "עד" (דברים, כ"ט, כח), משום שהיה לו ספק באותיות האלה אם ראוי לכותבן ואם לאו. ולא הכריע עזרא את הספק על פי רוח הקודש, אלא ניקד את האותיות, כדי שיעמוד הספק עד שיבוא אליהו.

ועוד דבר מוסכם הוא, שאין מתכוונתיו של הנביא ובעל רוח הקודש, שהוא יודע את כל מה שהוא רוצה לדעת, אלא הוא יודע רק את מה שברצון ה' להודיע לו. ואף האומר או כותב דברים ברוח הקודש ומפי הגבורה איננו מבין תמיד את הדברים במלוא משמעותם. אמרו חז"ל: "כל הנביאים שהיו מתנבאין, לא היו יודעין מה היו מתנבאין" (מדרש שוחר טוב לתהלים, מזמור ד', סימן ד) ודניאל איש תמודות, שראה ברוח הקודש מחזות נפלאים אמר: "ואני שמעתי ולא אבין" (דניאל, י"ב, ח). ואלישע הנביא אמר: "והי' העלים ממני ולא הגיד לי" (מלכ"ב, ד', כז). אף בעל "שאגת אריה" לא הגיד לנו באיזו דרך רעיונית דעתו נוטה ליישב את הסתירות שבדברי הימים, וגם לא פירש לנו מהן הסתירות שהוא רומז להן.

נמצא, שאין לתלות את שיטת הבחינות לא במאמר חז"ל "אלו ואלו דברי אלוהים חיים", ואף לא בדברי "שאגת אריה".

ג

גם במחלוקת בית שמאי ובית הלל על בריאת השמיים והארץ אין לתלות את שיטת הבחינות. בית שמאי מפרשים את הפסוק הראשון שבתורה כדיבור בפני עצמו המורה על סדר הבריאה. ומסיקים ממנו, שתחילה נבראו השמיים. והם מדמים את העולם לכיסא מלכות: השמיים – הכיסא; והארץ – ההדום. והפסוק: "ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים" (בראשית, ב', ד) אינו סותר את דעתם, שהרי לא נאמר שם לשון 'בריאה' אלא 'עשייה'. ובית הלל מפרשים, שהפסוק הראשון שבתורה אינו מורה על סדר הבריאה (השווה לפירוש רש"י לפסוק זה). ועל כן הם מסתמכים על הכתוב "ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים", וסוברים, שהארץ נבראה תחילה. ולעומת בית שמאי, המדמים את העולם לכיסא של מלך, מדמים בית הלל את העולם לפלטין של מלך: הארץ – קומת היסוד; והשמיים – הקומה העליונה. ולשתי הדעות – המלך ה' שוכן למעלה: לבית שמאי – על הכיסא; ולבית הלל – בקומה העליונה של הפלטין. החכמים האומרים – "זה וזה כאחת נבראו" מיישבים את הסתירה שבין שני הכתובים בדרך ההרמוניסטית הרגילה, ואין כאן כל עניין של דין ורחמים ומיזוגם, אם לא על דרך הדרש של המדרש (גם בהבנת המדרש יש פשט ודרש).

ד

פעמים אחדות נמצא בדברי חז"ל, ששם ה' מורה על מידת הרחמים ושם אלוהים מורה על מידת הדין. הדברים האלה נאמרו לצורך מדרשי כתובים מיוחדים, ואין להפוך את הדברים לכלל המקיף את כל המקרא ומיישב את הסתירות שבו. ועוד: המונחים 'מידת הדין' ו'מידת הרחמים' שבשיטת

מגדים ג (סיוון תשמ"ז)

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הבחינות, אמורים לא במשמעותם שבדברי חז"ל בלבד, אלא גם לפי משמעותם בדברי המקובלים. הדברים מפורסמים, שבהננת דברי הקבלה יש מחלוקת רבות ושיטות שונות ומשונות. ונמצא, שהמבאר את הסתירות שבמקרא לפי עקרונות הקבלה חייב תחילה לבור לו שיטה אחת משיטות הקבלה, ולקבוע שזו השיטה האמתית. וזה ודאי דבר שאי אפשר לשמוע. ועוד, ברור שבדברי הקבלה סתומים וחתומים. ונמצא, שביאור הסתומות שבתורה על פי דברי הקבלה הוא ביאור דבר הסתום בדבר הסתום ממנו.

ה

כל הקורא את ספר בראשית חש בסתירות שבין הפרשה הראשונה (מן "בראשית" עד סוף "ויכלו") ובין הפרשה השנייה (מן "אלה תולדות" והלאה, או מן "ביום עשות" והלאה). תורת התעודות המקובלת על רבים מחוקרי המקרא טוענת, שהפרשה הראשונה מקורה בתעודה המכונה כ" (ספר כוהנים), והפרשה השנייה מקורה בתעודה המכונה י' (האות הראשונה של שם הוי"ה). שתי התעודות האלה נכתבו בידי אנשים שונים (ואפשר שגם בזמנים שונים, אבל זה אינו הכרחי), ולבסוף נצטרפו לספר אחד, בידי איש שלישי המכונה "העורך". שיטת הבחינות מקבלת את עיקרי התפיסה הזאת, אלא שאת התעודה כ" היא קוראת בשם י'דין, ואת התעודה י' – בשם י'רחמים. ואשר למחברי התעודות והעורך – טוענת שיטת הבחינות, ששני המחברים והעורך אחד הם. והוא הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו: בהתגלותו במידת הדין כתב את תעודת הדין (כ') ובהתגלותו במידת הרחמים כתב את תעודת הרחמים (י'); ובהתגלותו במיזוג הרחמים בדין ערך את שתי התעודות לחיבור רצוף אחד. נמצא, שההבדל שבין שיטת הבחינות לתורת התעודות מצומצם לשאלת זיהוי המחברים והעורך. תורת התעודות טוענת, שהם שלושה אישים עלומי שם. שיטת הבחינות טוענת, שהם שלוש התגלויות של הקדוש ברוך הוא שהוא אחד ושמו אחד. ברור שטענה זאת של שיטת הבחינות אי אפשר לאומרה, אלא למי שכבר מאמין ומבין, שאכן קיימות מידות כאלה, ודרכו של הקדוש ברוך הוא להתגלות במידות האלה ובמיזוגן. ומדברי ההסבר לביסוסה של שיטת הבחינות עולה, שהיא מתיימרת, שביכולתה לשכנע את הבריות באמתותה.

ועוד על מהלך המחשבה של שיטת הבחינות:

על פי תורת התעודות, שהתורה היא חיבור, שצורף מתעודות רבות בידי עורך בשר ודם, צריכים אנו לומר, שהעורך היה חסר הבנה ושוטה. אבל לפי שיטת הבחינות, שהקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו הוא המחבר והעורך, יוצא, שהעריכה נעשתה בחכמה עמוקה, שאין אנו יכולים להבין אפס קצה, משום שבה, בעריכה, טמון סוד פירוד המידות של הקדוש ברוך הוא ואחדותן באופן טמיר ונעלם. המסקנה העולה ממהלך מחשבה זה חייבת להיות, שמה שנחשב אצל בשר ודם לשטות נחשב אצל הקדוש ברוך הוא לחכמה עמוקה. זה מעלה בזיכרונו את דברי מי שאמר: "אני מאמין בזה דווקא משום שזה אבסורד". ומצאנו שהמינים אומרים: "סכלות אלוהים טובה מחכמת אדם" (אל הקוריתים, א', כב).

בדרך אחרת שיטת הבחינות טוענת, שדווקא בה יש הוכחה, שהתורה ניתנה משמיים, שהרי בשר ודם אינו מסוגל לכתוב ולערוך דברים מעין אלו בצורה מעין זאת. טענה זו זהה לטענת מאמיני האסלאם, שהובאה בתחילת ספר הכוזרי, שהקוראן ניתן משמיים, לפי שאין אדם בארץ היכול לחבר ספר כמותו. באמת, אין זה נכון שתורת התעודות מחייבת להניח, שהעורך היה שוטה. אומנם היו חוקרים שאמרו כך, אבל דעתם דחויה אצל טובי החוקרים, האומרים, שמעשה העריכה אף הוא ראוי לרוב שבמעשה יצירה. ועורך התורה ערכה בתכנית מחושבת ועלתה בידו יצירה נשגבה.

★ ★ ★ ★ ★

מגדים ג (סיוון תשמ"ז)

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

המאמרים העוסקים בלויים ובחנוכת המזבח אינם משתמשים במונחים 'מידת הדין' ו'מידת הרחמים', וזה שבחם. אבל יש לציין, שבסופו של דבר אינם מציעים דרך ליישוב הסתירות, וניתוחם ומסקנותיהם עשויים בכול על פי דרכה של תורת התעודות. ואין כלל חשיבות לשינוי השם, שבמקום 'תעודות' הם אומרים 'בחינות' או 'מגמות'. זו אותה הגברת בשינוי האדרת.

1

המסקנה העולה מדברי המאמר על הלוויים היא, שיש בתורה שתי תפיסות בעניין מעמדם של הלוויים. התפיסה האחת מובעת בספר דברים (בתורת התעודות: ד') והיא מתאימה בעיקרה לתפיסה שבפרשת העגל שבספר שמות (אפשר למצוא הבדלים מסוימים בעניין זה בין ספר דברים לבין הפרשה שבספר שמות; אבל אין זה חשוב לעיקר דיוננו כאן). והתפיסה השנייה מובעת בשאר הפרשות שבספר שמות, בספר ויקרא ובספר במדבר (בתורת התעודות: כ'; גם כאן אפשר למצוא הבדלים מסוימים שאינם חשובים לעיקר דיוננו). שתי התפיסות חלוקות בשלושה עניינים:

לפי ד' – חטאו ישראל בעגל, בעקבות החטא הזה נבחרו הלוויים לעבודת ה' (כי הם נלחמו במעשה העגל), וכל שבט לוי נבחר לכהונה על כל זכויותיה וחובותיה.

ואילו לפי כ' לא חטא ישראל בעגל, והלוויים נתקדשו מבטן, ולא כל שבט לוי נבחר לכהונה, אלא בית אהרן בלבד, ושאר הלוויים הם רק משרתי הכהנים.

בכל הניתוח הזה שווים בעלי תורת התעודות ובעלי שיטת הבחינות. ושניהם מתבקשים לענות על השאלה: מה היה בדעת העורך שצירף את שתי התעודות לתורה אחת? בעלי שיטת הבחינות עונים, שהתורה ביקשה ללמדינו ששתי התפיסות – אמת הן מבחינה רעיונית. ואשר לבעיה המעשית, יש נקוט את שיטת מדרש ההלכה, שיפסוק הלכה למעשה. בכל זה מודים גם בעלי תורת התעודות, אלא שהם מנסחים את הדבר בלשון אחר, ואומרים, שהעורך מצא לפניו שתי תעודות, ושתיהן מוחזקות לקדושות ולדבר ה' ביד משה, ועל כן צירף את שתיהן לחיבור אחד, והניח למדרש ההלכה להכריע למעשה.

מתוך עיון בגוף הכתוב בתורה אי אפשר להכריע בין שתי הגרסאות, וההבדל ביניהן הוא רק בקבלת עיקרי אמונה מסוימים. שבעל שיטת הבחינות מאמין, שכל התורה ניתנה (או הוכתבה) במישרין מפי ה' למשה רבנו. ובעל תורת התעודות מתאר את דרך חיבור התורה בצורה אחרת. אבל שניהם מודים אפוא שהתורה מצורפת מתעודות שיש בהן סתירות, ושהעורך צירף את התעודות הסותרות, כדי ללמד את הקורא, שיש צדדים של אמת בפנים הסותרות, ואת ההכרעה למעשה יבוא מדרש ההלכה ויפסוק.

2

מסקנה זו עולה גם מן המאמר הדין בחנוכת המזבח, ולא נאריך בו, כי אין לנו צורך לכפול דברים שכבר אמרנו. נאמר רק זאת, שמסיכום המאמר עולה, שיש שתי תפיסות שונות בתיאור טקס קידוש המשכן:

תפיסה אחת – שהיו שבעה ימי מילואים, וביום השמיני ירדה האש מן השמיים, וכל זה נעשה על ידי משה ואהרן ובניו בלבד.

והתפיסה השנייה – שהיו שנים עשר ימים של חנוכת המזבח, ובהם נטלו חלק הנשיאים של שנים עשר שבטי ישראל, ולאחר מכן בא משה אל אוהל מועד, ושמע את הקול היוצא מבין שני הכרובים. וכותב המאמר (בעל שיטת הבחינות) מסיים, שהתורה כתבה את שתי התפיסות הסותרות, כדי ללמדינו לקחים מסוימים העולים משתי התפיסות. אבל אין אנו יכולים לדעת כיצד התרחשו הדברים באמת. ולכל הטיעון הזה יסכים בלי היסוס גם המחזיק בתורת התעודות.

מגדים ג (סיוון תשמ"ז)

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

ח

נסיים את דברינו בסיכום הבא:

ספרי המקרא, מלבד היותם ספרי קודש הם גם יצירות ספרותיות. וכאן מתעוררת השאלה: האם המאמין בקדושת המקרא יכול להסכים לניתוח מדעי ספרותי של המקרא בשיטות מדעיות, שהחוקרים משתמשים בהן אצל כל הספרויות האחרות!

מטבע הדברים שלשאלה זו יכולת להינתן שלוש תשובות אפשריות:

האחת היא שלילה גמורה: התורה, שניתנה משמיים – יש בכל תג ותג שבה תילי תילים של רזין דרזין, ועל כן אין לנתחה בשיטות היפות לספר חולין. המחזיקים בהשקפה זו מתעלמים לחלוטין מדברי חוקרי המקרא ומבטלים אותם ביטול גמור ומסתמכים על מאמר חז"ל: "אם יאמרו לך יש תורה בגויים – אל תאמין".

שתי התשובות האחרות עונות בחיוב, ומקבלות כעיקרון, שצריך לנתח גם את ספרי הקודש בשיטות מדעיות. אלא שהן חלוקות ביחס למסקנות העולות מן החקירה המדעית.

הגישה הרווחת בין המבקשים לאחד את האמונה התמימה עם המחקר המדעי היא לקבל את מסקנות המדע כל עוד שאינן סותרות את האמונה. וכשהם נתקלים במסקנות, שלפי דעתם סותרות את האמונה, הם מבקשים להוכיח, שהמסקנות אינן תקפות מבחינה **מדעית**. והואיל ותורת התעודות נחשבת לכפירה גמורה, השתדלו, ומשתדלים, יהודים יראים ושלמים להפריכה בטענות מדעיות. ובזה יש להם סיוע גם מחוקרים בעלי שיעור קומה, שאינם מקבלים את תורת התעודות מנימוקים שלהם, ולא דווקא מחמת האמונה התמימה.

והגישה האחרת מוכנה לקבל את הניתוח המדעי על מסקנותיו, אלא שהיא טוענת, שאין המסקנות כשלעצמן סותרות את האמונה, והכול תלוי בלשון ניסוחן. ובדרך זו הולכת שיטת הבחינות. היא מנסה לנסח בלשון האמונה אותם הדברים עצמם, שתורת התעודות מנסחת בלשון הנראית כלשון כפירה. ייתכן שהדבר ניתן להיעשות. אבל המבקש ללכת בדרך זו חייב להבין בבהירות גמורה מה הוא עושה. ועליו להכיר, ששינוי השם אינו משנה את עצם הדבר, והבחינות הן הן התעודות. ועוד ראוי לו, שידבר בלשון השווה לכל נפש, ולא יבקש להסתייע בתורת הנסתר של המקובלים.

ובייחוד ראוי לו, שיאחז במידת הצניעות והענווה, ולא יתיימר, שיש בידו הוכחה מדעית, שהתורה ניתנה מן השמיים.

בעניין זה ראוי לנו ללמוד מדברי חז"ל, שביקשו להוכיח, שמגילת אסתר נאמרה ברוח הקודש. תחילה הביאו ראיות רבות וכולן הופרכו. ולבסוף הובאה ראיה אחת, שהוכרה כראיה שאין לה פרכה: "קימו וקבלו היהודים" (עיין מגילה, ז, ע"א), כלומר: עצם העובדה שכל דורות עם ישראל קיבלו, מקבלים ויקבלו עליהם את עולה של התורה, היא הוכחה הנאמנה לנתינתה מן השמיים.

מגדים ג (סיוון תשמ"ז)